

ДОКУМЕНТИ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ ЯК ДЖЕРЕЛО У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ 1920–1940-Х РОКІВ

У повідомленні розглядаються інформаційні можливості документів радянських спецслужб у відтворенні політичного, економічного та духовного життя окремих населених пунктів України.

Ключові слова: радянські спецслужби, історія міст і сіл України.

Закон Верховної Ради України “Про реабілітацію жертв політичних репресій” від 17 квітня 1991 р. та доповнення до нього від 15 травня і 11 листопада 1992 р., Указ Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. “Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки”, постанови Президії Верховної Ради та Кабінету Міністрів України 1992 р. про підготовку та видання багатотомної науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” сприяли введенню до наукового обігу матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Для дослідників та краєзнавців стали доступними архівно-кримінальні справи репресованих громадян, а також деякі розсекречені документи карально-репресивних органів службового характеру. Відомо, що органи держбезпеки за допомогою своїх агентів, інформаторів, таємних працівників накопичували широкомасштабну інформацію, яка стосувалася різних сфер суспільно-політичного, культурного та економічного життя будь-якого села, міста, регіону, країни. За допомогою агентурно-інформаційної мережі у підконтрольних районах чи секторах радянські спецслужби здійснювали моніторинг суспільних настроїв селян, робітників, інтелігенції; відстежували діяльність політичних партій, духовенства, релігійних сект, націоналістичних угруповань; збирали інформацію про економічний уклад села (кількість незаможних селян, середняків, бідняків тощо); фіксували стан виробництва, рівень дисципліни, випадки зловживань на фабриках та заводах; здійснювали контроль над санітарно-медичними, освітняськими закладами, військовими частинами, залізничним транспортом. Донесення агентури систематизувалися уповноваженими

ВУЧК-ДПУ-НКВС-МДБ за окремими питаннями (політичні партії, розвиток економіки, шпигунство, бандитизм тощо). Кожен підрозділ спецслужб у відповідності до функціональних обов’язків накопичував власну документальну базу. У місцевих органах ЧК-ГПУ матеріали систематизувалися за окремими адміністративними одиницями та населеними пунктами.

Серед великого масиву документів, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України, увагу дослідників рідного краю мають привернути матеріали фонду 13, які стосуються політичної, економічної характеристики областей України. Ймовірно, що наприкінці 1940-х років за вказівки керівництва Міністерства держбезпеки УРСР роздобуті у різний спосіб дані про конкретне село, місто, район, регіон мали бути упорядковані і зведені у одну справу. Так у 1950–1951 роках з’явилися об’ємні досьє “Паспорт-характеристика” на кожну область, яка входила до складу Української РСР¹ задля ознайомлення працівників центрального апарату МДБ УРСР та обласних управлінь зі “специфікою” кожного населеного пункту. Наприклад, коротка політична і економічна характеристика районів та міст Одещини з’явилася наприкінці жовтня 1950 року², “досьє” на Ізмаїльську область надійшло до Києва на початку лютого 1951 року³.

Навіть при побіжному вивченні “Паспорт-характеристик” кидається у вічі той факт, що всі вони були підготовлені та упорядковані на місцях силами оперативного складу за єдиним планом і засвідчені підписами відповідальних працівників — заступника начальника Управління МДБ в області по кадрах (Полтавська область), начальника секретаріату УМДБ (Ізмаїльська область), заступника начальника

Управління МДБ (Одеська область). Всі без виключення “Паспорт-характеристики” містять в собі рубрики: 1. Дата створення; 2. Короткий фізико-географічний огляд; 3. Корисні копалини; 4. Коротка політична характеристика; 5. Адміністративний поділ; 6. Сільське господарство; 7. Промисловість; 8. Транспорт і зв’язок; 9. Культура та побут.

Серед вказаного інформаційного матеріалу найбільшу джерелознавчу цінність, на нашу думку, має розділ “Коротка політична характеристика” області, в якому очима чекістів змальоване політичне життя регіону в першій половині ХХ століття. Так, описуючи політичний ландшафт Полтавської губернії першої чверті ХХ століття, кількісний склад чорносотенних, есерівських організацій, діяльність соціал-демократичних гуртків та групи “іскрівців”, автори документа характеризують Полтаву як “типове дворянсько-міщанське місто Росії”, зауважують, що в минулому “Полтавська область була батьківщиною великих українських націоналістів, як-то Петлюра, Левицький, Карась”. У зазначеному розділі особливо підкреслювалась та обставина, що “місто Полтава до 1937 року була місцем вислання білогвардійських, контрабандистських та інших а/с елементів”. За наведеними фактами можна отримати цілком достатню уяву про масштаби “українських націоналістичних формувань”, “сіоністського підпілля” та підривну діяльність реакційного духовенства на території краю в 1920–1940-ті роки⁴.

Найбільше уваги в “Короткій політичній характеристиці” відведено періоду Другої світової війни. Наприклад, у “Паспорті-характеристиці Одеської області” політична ситуація в Одесі в часи румуно-німецької окупації показана через призму релігійного життя (румунське “місіонерство” і християнізація в Трансністрії) функціонування Організації українських націоналістів бандерівського та мельниківського напрямів, діяльності “Одеської групи колишніх чинів старої та білої армії “РОВС”, “Націонал-солідаристського союзу”, існування різних громадських організацій (“молдавське товариство”, “караїмське товариство”, інститут “італійської культури” та ін.), огляд преси.

З “досьє” на Полтавську область дізнаємось про те, що до початку Другої світової війни на території Полтавщини існувало 12 церков, в тому числі 2 церкви в обласному центрі. Під

час німецько-фашистської окупації у регіоні було відкрито 302 церкви, 49 молитовних будинків баптистів, 2 молитовних будинки адвентистів, 2 жіночі монастирі на 120 осіб, зареєстровано громаду старообрядців в м. Кременчуці, у тому числі у Полтаві запрацювали 8 церков, 1 жіночий монастир, 3 протестантські громади. Після звільнення краю від фашистів на території області було зареєстровано 4 єврейські синагоги, 100 осередків УАПЦ. У порядку службової інформації вказувалось, що на 1950 р. на Полтавщині існувало: церков — 194, молитовних будинків — 117, монастирів — 2 (з кількістю насельників — 163 чол.), священнослужителів — 292 (з них 70 чол. автокефальної орієнтації), громад “єврейських клерикалів” — 4. Оперативні співробітники мали б знати, що найбільша концентрація протестантських громад сконцентрована в Полтавському, Кременчуцькому, Миргородському, Лохвицькому, Котелевському, Гадяцькому, Лубенському, Зінківському, Решетилівському, Пирятинському, Карлівському, Машівському, Опішніянському районах та в місті Полтава.

Разом з тим слід відзначити, що в “Паспорті-характеристиці” Житомирської області окрім характеристики “церковників”, “націоналістів”, “репатріантів”, вміщено відомості про суму збитків, нанесену німецько-фашистськими окупантами⁵.

Деяко різняться за своїм змістом “паспорти” західноукраїнських областей. Так у “Паспорті-характеристиці Волинської області” висвітлюються такі теми: “Довідка про історію органів УДБ, НКВС, НКДБ по Волинській області за 1939–1941 роки”; “Політико-економічний стан Волинської області” (9 с.); “Оперативна ситуація в області в 1939–1941 рр.” (6 с.); “Діяльність чекістів по Волинській області в 1939–1941 роках” (65 с.); “Дані про арештованих держзлочинців, які утримуються в тюрмі Луцька та про їх подальшу долю”.

Матеріали, наведені в “Короткій політичній характеристиці”, певним чином відображають карально-репресивну політику радянської влади в Україні в післявоєнний період.

Окрім детальної загальної довідки на кожен область, написаної майже в енциклопедичному стилі, в справі знаходиться коротка політична та економічна характеристика на кожен район області. У вміло продуманих таблицях дослідник знайде для себе інформа-

цію про: територію району на 1950 рік; число сільрад; кількість посівної площі; відсоток колективних господарств; загальну кількість міського та сільського населення району та розподіл по національності, соціальних категоріях; кількість вищих, середніх, неповних середніх, початкових навчальних закладів. Разом з тим в паспорті району відображені відомості по кожному радгоспу, колгоспу, МТС, із зазначенням посівної площі, робітників, службовців, тракторів, комбайнів, великої рогатої худоби, свиней, овець, коней та ін. В економічній характеристиці також зазначено найменування підприємств, які розташовані на території району чи області, характер виробництва, кількість робітників та службовців на заводах та фабриках, наявність новобудов. Крім того, в паспорті району наведені порівняльні дані матеріально-технічної бази колгоспів, радгоспів до початку Другої світової війни та після її завершення, людські втрати в період німецько-фашистської окупації. Так як зазначена інформація була адресована оперативному складу МДБ, то в характеристиці була присутня рубрика “Особливості району”, за допомогою якої можна було дізнатися про рельєф місцевості, наявність чи

відсутність телефонного зв’язку з сільрадами, наближеність населених пунктів до залізниці, розташування військових оборонних об’єктів, видобуток корисних копалин тощо.

Розглядаючи “політичний стан” конкретно взятого району, автори інформаційного зведення найбільше уваги приділяли опису антирадянських політичних утворень, виявлених в 1920–1940 роки на підприємствах та установах, місцезростахуванню на початку 1920-х років озброєних повстанських загонів, формам протесту мешканців регіону політиці колективізації. Уповноваженим МДБ у підвідомчому йому секторі доводилась інформація про число заарештованих “контрреволюційних ворожих елементів” відразу після звільнення району від гітлерівських окупантів, кількість прибулих у міста та села репатріантів.

Таким чином, “Паспорт-характеристика” областей Української РСР, складена працівниками радянських спецслужб наприкінці 1940 — на початку 1950-х років, може прислужитись краєзнавцям як під час підготовки енциклопедичних видань, присвячених історії населених пунктів, так і в ході реалізації державних програм “Історії міст і сіл України” та “Реабілітовані історією”.

Джерела та література

- 1 Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 234–245.
- 2 Там само. — Спр. 465. — Арк. 62.
- 3 Там само. — Спр. 460. — Арк. 12.
- 4 Там само. — Спр. 234. — Арк. 10–21.
- 5 Там само. — Спр. 457. — Арк. 20.

Олег Бажан

Документы советских спецслужб как источник в изучении истории городов и сел Украины 1920–1940-х годов

В сообщении рассматриваются информационные возможности документов советских спецслужб в отображении политической, экономической и духовной жизни отдельных населенных пунктов Украины.

Ключевые слова: советские спецслужбы, история городов и сел Украины.

Oleg Bazhan

Documents of the Soviet secret service as a source for studying history of towns and villages of Ukraine in 1920–1940

The report discusses informational potential of the documents of the Soviet secret service in reconstruction of political, economical and religious life of particular Ukrainian towns and villages.

Key words: Soviet secret service, history of towns and villages.